

Velbyrdige og beskedne mænd
STAND OG STATUS
I DANSK SENMIDDELALDER

AF
FREDERIK LYNGE VOGNSEN

En klassisk problemstilling i dansk senmiddelalderforskning er betydningen af de titulaturer, der er knyttet til aristokratiet.¹ Som artiklen vil demonstrere, hænger problemet dels sammen med, at titulaturerne ændrer betydning over tid,² dels med en stærk forskningstradition for at søge sociale og samfundsmæssige afgrænsninger defineret ved stand. Titulaturer tildeles derfor også ofte en (stands)analytisk funktion.³ Derfor er der for de fleste titulaturer et misforhold mellem deres definition, der i mange tilfælde er foretaget intuitivt, og deres (analyti-

¹ Erik Arup: „Leding og Ledingsskat i det 13. Aarhundrede“, *Historisk Tidsskrift*, 8. rk., V (1914-15), s. 141-237, her s. 180; Knud Prange: „Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper“, i Poul Enemark, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*, Aarhus 1988 eller Mikkel Leth Jespersen: „En duft af lavadel“, *Rubicion*, 2015 (1), s. 20-31.

² Ganske vist ikke et eksempel fra aristokratiet, men derimod selvejerbondestanden, men se Carl Andreas Christensen: „Et bidrag til fortolkning af ledings-satserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov“, i Erik Reitzel-Nielsen (red.): *Med Lov skal Land bygges*, København 1941 og Joseph Morsel: „Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages“, i Bernhard Jussen (red.): *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia 2001.

³ Se f.eks. Troels Dahlerups og Erik Ulsigs brug af riddertitlen til at udpege magnater: Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, s. 9; Troels Dahlerup: „Danmark“ i Aksel E. Christensen (red.): *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august*, København 1971, s. 74., der bl.a. er kritiseret af Knud Prange, jf. Knud Prange: „Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper“, i Enemark, Ingesman & Jensen 1988, s. 196-200.

ske) brug. Antallet af titulaturer er dog for stort til, at alle kan behandles i en artikel. Derfor fokuseres her på to titler, der aldrig er undersøgt, men som i særdeleshed har behov for det. Hvem og hvad var senmiddelalderens *beskedne* og *velbyrdige* mænd og kvinder?

Kildegrundlaget er ganske omfangsrigt, og en total gennemgang derfor ikke realistisk. Her foretages derfor en udvælgelse. Udgangspunktet er danske tingsvidner i perioden 1400 til 1513, der er optrykt i *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* 1. og 2. rk., Repertoriets slutpunkt. År 1400 er valgt som undersøgelsens begyndelsestidspunkt, fordi kilderne fra dette tidspunkt oftest er på dansk,⁴ og analysen derfor kan gennemføres på et sprogligt nogenlunde homogent materiale. *Tingsvidner* defineres som anklager, stævninger, domme og erklæringer fra rigets birke-, sogne-, herreds-, lands-, by- og slotsting samt det kongelige retterting.⁵ I Repertoriet indskrænkes undersøgelsen yderligere til de kilder, der omhandler borttagelse af gods, ejendom og/eller rettigheder (såsom ran og tyveri), jf. tabel 1. Disse kilder er særligt velegnede til at belyse spørgsmålet, da de ud over den geografiske og kronologiske spredning omfatter personer med store sociale og økonomiske forskelle, hvilket har tilskyndet kildernes ophavs mænd til at anvende en eksplicit og præcis social titulatur.⁶ I udvalget er alle personer, der kan forstås som *aktører* inddraget, dvs. alle personer, der anklager eller anklages, samt med-edsmænd, medbeseglere og tingsvidner (personer, der afgiver vidneforklaring). Herefter er samme personers samlede tilstedeværelse i Repertoriet undersøgt. Kil-

⁴ Thelma Jexlev: „Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde“, i Tommy P. Christensen (red.): *Slægter, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*, Odense 1990, s. 172.

⁵ Ordet *tingsvidne* betegner desuden middelalderens ord for en person, der vidnede i en sag; den hyppigst forekommende bevisførelse (Thelma Jexlev: „Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde“, i Tommy P. Christensen (red.): *Slægter, skjolde, steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*, Odense, 1990, s. 171-174).

⁶ Kvindernes repræsentation i materialet er beskeden, da de kun udgør 6 af 679 personer. De indgår imidlertid samtidig i gruppen af *velbyrdige*, en gruppe, der i alt tæller 53 personer i materialet.

Tabel 1 (modstående side): *Kildeudvalget, som analysen tager udgangspunkt i. Udvalgets 679 aktører er undersøgt i de øvrige dokumenter i Repertoriet, de indgår i. Kilder markeret med fed angiver de 20 beskedne mænd, der ikke kan placeres socioøkonomisk. Kilderne markeret med understregning, er de II, hvor dette var muligt. Kilder med begge typer fremhævelse omfatter både beskedne mænd, der kan bestemmes, og beskedne mænd, der ikke kan. Fyn + smålande = Fyn, Langeland, Lolland-Falster og Møn. Skånelandene = Skåne, Halland og Blekinge.*

TABEL 1	Jylland	Sjælland	Fyn + smålande	Skånelandene	
1430-39	Rep. I nr. 6989				1
1440-49		Rep. I nr. <u>7626</u> , <u>7714</u>		Rep. I nr. <u>7534</u> , <u>7705</u>	4
1450-59	Rep. I nr. 7964 ; rep. II nr. 722	Rep. I nr. 7991; Rep. II nr. 810, 819, 930	Rep. II nr. 880, 968, 972	Rep. II nr. 1068	10
1460-69	Rep. II nr. 1124, 1479, 1493, 2241,		Rep. II nr. 1400	Rep. II nr. 1608, 2409	7
1470-79	Rep. II nr. 4394, 4405, 4430, 4432, 4463, <u>4528</u>	Rep. II nr. 3574 s	Rep. II nr. 3033, 3121, 3345, 3600, 3930, 4127, 4223, 4273, 4389	Rep. II nr. 3320	17
1480-89	Rep. II nr. 4664, 5189, 5253, 5436, 5916, 5963, 6060 , 6369	Rep. II nr. 4784 , 5449, 5835 s, 5895	Rep. II nr. 4734, 5754, 6077, 6607	Rep. II nr. 6238	17
1490-99	Rep. II nr. 6721 b, 7057 , 7094, 7097, 7107, 7124, 7180 , 7468, 7921, 8881 , 8891, 8901, 8903 , 8913, 8953, 8954, 8959,	Rep. II nr. <u>7270</u> , 7973, 8862 , 8856 , 8899, 8924	Rep. II nr. 6668, <u>6669</u> , 7754, 8438, 8481, 8861, 8879, 8951, 8955	Rep. II nr. 7627, 8162, 8173, 8798	36
1500-09	Rep. II nr. 9015, 9138, 9151, 9287, 9533, 10207 , 10602, 10870 11417,	Rep. II nr. 10069, <u>10211</u>	Rep. II nr. 9329, 10330 , 10357, 10365, 10350, 10538, 11232	Rep. II 10400	19
1510-19			Rep. II 12202		1
I alt	47	19	34	12	112

degrundlaget og dermed mulighederne for at undersøge titulaturerne er herved bredere, end kilderne i tabel 1 angiver. Selvom hele riget er repræsenteret, stammer hovedparten af kilderne fra Jylland og perioden 1450-1512. Perioden 1400-1450 er derfor belyst med supplement fra kilderne i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs onlinedatabase *Gammeldansk Seddelsamling*.⁷ Fordi *Gammeldansk Seddelsamling* er baggrundsmaterialet for opslagene i *Gammeldansk Ordbog*,⁸ er kildeudsnitene herfra udvalgt af fagfolk med et ønske om at fastslå repræsentative betydninger, der ligner denne undersøgelses.

Beskedne mænd

Ifølge historikeren Michael Hertz fremgår det om udtrykket *beskeden*

af vendingens ordlyd og de sammenhænge, hvori den blev anvendt, [...] at den „beskedne“ mand ikke har tilhørt samfundets privilegerede – biskopperne, abbederne, prælaterne, det hele menige kleresi samt riddere og svende, som vi ser dem præsenteret i håndfæstningerne. Den beskedne mand har tilhørt almuen, den i købstæderne som den på landet – „borgere og købmænd, bønder og mene almue“.⁹

Aristokrati og gejstlighed udgjorde ca. 15 % af befolkningen i perioden,¹⁰ hvorved Hertz' definition må dække de resterende 85 %. Hertz er den eneste, der har fremsat en egentlig definition af begrebet. Man kan dog i William Christensens fodnoter i en artikel om adelens betegnelser i senmiddelalderen se flere eksempler på brugen af titulaturen *beskeden* om aristokrater.¹¹ Christensen går dog ikke nærmere ind på betegnelsens anvendelse, men konstaterer blot dens tilstedeværelse. Dette skyldes formentlig den tradition, Christensen skriver sig ind i, hvor titlens etymologi bruges til at forklare dens betydning. *Beskeden* er nemlig et låneord fra nedertysk med betydningen *mådehol-*

⁷ <http://gammeldanskseddelsamling.dk> (03.04.2017)

⁸ <http://gammeldanskordbog.dk> (22.06.2017)

⁹ Michael Hertz: „„Beskeden mand“. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse“, *Bol og By*, 2. rk., 2 (1978), s. 77.

¹⁰ Niels Hybel & Bjørn Poulsen: *The Danish Resources c. 1000-1550. Growth and Recession*, Leiden/Boston 2007, s. 299.

¹¹ William Christensen: „Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden“, *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., VII (1912-1913), s. 40, 44, 50.

den eller *forstandig*, altså *hædersmand*.¹² Denne forståelse af udtrykket er vist endnu ganske udbredt.

I kildeudvalget fra repertoiret forekommer 626 aktører, der svarer til Hertz' definition af *beskeden*, men kun 31 af disse tituleres således. Det synes rimeligt at forvente en højere hyppighed end 5 %, hvis udtrykket betegnede størstedelen af befolkningen. Titulaturen benyttes i alle de positioner, som udvælgelsen fokuserer på, altså både for anklagere, anklagede, vidner og medbeseglere. Dette udelukker, at titlen kunne afhænge af personens rolle i retssystemet. Spørgsmålet bliver derfor, hvorfor netop disse personer tituleres, som de gør. 20 af de 31 optræder kun den ene gang i repertoiret og kun med betegnelsen *beskeden*, og derfor kan de ikke bestemmes nærmere.¹³ Man finder dog, at en af de pågældendes datter, Karin Jeppes, var gift med mølleren Jakob Hansen.¹⁴ Der er bevaret en inventarliste over deres hjem, der vidner om en velstand, der „næppe opfattes som gældende for en Bondegaard i Almindelig paa den Tid, dertil er det sikkert for rigt“.¹⁵ Ud fra datterens situation må man formode, at faderen ligeledes var velstillet. De sidste 11 var henholdsvis 1 bonde,¹⁶ 2 borgere,¹⁷ 6 embeds-

¹² Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, I, København 1881-1918, s. 168, nu også på nettet: <http://kalkarsordbog.dk/ordbog?select=Beskeden,b&query=beskeden> (29.05.2018).

¹³ Eske Svendsøn, se Kristian Erslev, William Christensen & Anna Hude (udg.): *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 1. rk., København 1894-1912 (herfra blot rep. I), nr. 6989, Christian Persøn (rep. I, nr. 7964), Hemming Jenssøn (William Christensen (udg.): *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 2. rk., 1928-1939 (herfra blot rep. II), nr. 4784, Oluf Clemenssøn (rep. II, nr. 5895), Jep Pedersen og Mads Smed (rep. II, nr. 6060), Svend Bentsøn (rep. II, nr. 6238), Thor Madsen (rep. II, nr. 7057), Jens Jude og Hans Sudere (rep. II, nr. 7180), Per Skovgård (rep. II, nr. 8856), Niels Jeppesøn (rep. II, nr. 8862), Steggen Lauritsen (rep. II, nr. 8881), Bertel Jensøn (rep. II, nr. 8903), Mads Christiernsøn (rep. II, nr. 10207), Per Bonde (rep. II, nr. 10190), Claus Eriksøn (rep. II, nr. 10211), Mads Persøn (rep. II, nr. 10275), Jens Ild og Hans Tagesøn (rep. II, nr. 10330).

¹⁴ Rep. II, nr. 10330, 10357, 10365, 10538.

¹⁵ H. Zangenberg: „En lollandsk gaards inventar i 1505“, *Lolland-Falsters Historiske Samfund, Aarbog*, 1928, s. 36-50, her s. 37.

¹⁶ Tore Top, rep. I, nr. 5576, 7705, i førstnævnte under kaldenavnet Nisse.

¹⁷ Peder Svey (rep. I, nr. 7714, 6820) og Strange Torstensøn (rep. II, nr. 621, 722).

mænd, de fleste fogeder,¹⁸ 1 borgmester¹⁹ og 1 aristokrat.²⁰ Aristokraten ser vi til at begynde med bort fra. Det kan se ud som en broget gruppe med forskellige erhverv, embeder og status. Helt så differentieret er gruppen imidlertid ikke, da alle var økonomisk velstillede og politisk veletablerede. Borgerne repræsenterede eksempelvis status alene ved deres borgerbrev,²¹ men herudover kender vi lidt til den enes økonomi. Strange Torstensøn donerede i 1480 en kælder til Vor Frue Kirke i Ålborg²² og senere en bod til Hellig Kors Alter, ligeledes i Ålborg.²³ På grund af juridiske restriktioner kan disse ikke have udgjort mere end halvdelen af hans ejendom.²⁴ Hertil skulle han stille som én ud af 120 mand til Christian 1.s flåde 1457, hvilket han hyrede enten en matros eller soldat til.²⁵ Hans krigspligt som borger var altså på niveau med (lav)aristokratiets.²⁶ Der kan derfor ikke herske tvivl om, at Strange Torstensøn var velstillet. Den anden borger, Peder Svey i København, kom sandsynligvis fra en slægt, der tidligere havde været privilegeret, men som inden hans fødsel var gledet ud af standen.²⁷ Han

¹⁸ Nis Pallesøn, foged på Ågård (rep. II, nr. 4528), Hans Olsen, formentlig Bent Billes foged (rep. II, nr. 6572, 6669, 7004, 7858), Jep Maw, herredsfoged (rep. II, nr. 7270, 7922), Søren Jensøn, foged til Lekkende (rep. II, nr. 8856), Vinter Nielsøn, embedsmand på Holbækhus (rep. II, nr. 8862) og Niels Persøn, der i 1499 var ridefoged, men fra 1504 ses som slotsfoged. I begge stillinger tituleres han *beksheden* (rep. II, nr. 8884, 10040, 10210, 10211, 10273).

¹⁹ Per Stud, rep. II, nr. 939, 1608.

²⁰ Niels Brun af Skovlænge, rep. II, nr. 3633, 4809.

²¹ Christina Lysbjerg Mogensen: *Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's land- og bylov (1522)*, upubliceret ph.d.-afhandling: Aarhus 2016, s. 65-66.

²² Rep. II, nr. 4735.

²³ Rep. II, nr. 8793.

²⁴ Det var ikke muligt at give mere end maksimalt halvdelen af sin ejendom væk i kirkedonationer, da den resterende halvdel kun kunne gives væk med arvingernes samtykke, hvilket i praksis var sjældent. jf. Lars Bisgaard: „Med Slægtens samtykke. Det adelige testamente 1340-1559“, i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660* Aarhus, 2001, s. 208.

²⁵ Mikael Venge: *Dansk skatthehistorie II. Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536*, København 2004, s. 308-310.

²⁶ Benny Boysen: *Kokholm. Væbnerborg og herregård*, Struer 1978, s. 27; Bjørn Poulsen; „Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder“ i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus, 2001, s. 208.

²⁷ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., IV (1969), s. 21-23.

kom derfor også fra gode kår sammenlignet med Hertz' almuebegreb. En enkelt beskeden mand var bonde, hvilket kunne indikere større socioøkonomisk diversitet,²⁸ men både fæste- og selvejerbønder kunne være velstillede, endda rige.²⁹ Det samme gjaldt selvfølgelig borgmesteren og fogederne.

Afstanden fra de 11 mænd til Hertz' forestilling om den „mene almue“ er således tydelig, og det må afvises, at titulaturen *beskeden* kunne betegne menigmand. Derimod bør man nok overveje baggrunden for de 20 *beskedne*, der ikke optræder yderligere i materialet. Man kunne nemlig tro, at de netop kun optræder én gang, fordi de ikke havde nævneværdig kapital eller status i modsætning de førnævnte 11. Faren ved dette argument er selvfølgelig, at det er *e silentio*. Selvom deres fravær i kilderne er problematisk, bør det derfor ikke nødvendigvis tages som udtryk for det modsatte af, hvad de øvrige kilder antyder. Det skal i stedet ses som et udtryk for statistisk usikkerhed, som ofte knytter sig til så gammelt kildemateriale, og som i dette tilfælde når 65 % (20 af 31). Selvom man ikke kan argumentere overbevisende for, at fraværet af de 20 indikerer fattigdom, er deres høje tal alligevel et problem for analysen.

Overvejelser om tingsvidnernes kontekst hjælper dog lidt videre. Titulaturerne havde selvfølgelig en praktisk funktion, men tog også hensyn til personlig autoritet og integritet. Det ville derfor ikke passe til kildetypens tilblivelsessituation at benytte nedsættende titulaturer, mens man tværtimod må forvente, at titulaturerne blev brugt som angivelser af positiv status. Således var *beskeden* knyttet til en specifik gruppe (den praktiske funktion), men angav samtidig gruppens positive sociale status (titulaturens sociale kontekst). Af den grund bør man

²⁸ Thorkild Kjærsgaard argumenterede i 1979 overbevisende for, at den danske historieskrivning har haft et problematisk fokus på bondestanden – gårdmandslinjen – som alle tiders store taber: Undertrykt af herremændene og belastet af dovne karle og piger. Ordet *bonde* har herved nogle problematiske medbetydninger af *almue*, der ikke nødvendigvis afspejler fortidens faktiske forhold. Kjærsgaard tager udgangspunkt i 1700-tallet og fremefter, men han mener dog, at myten om gårdmandslinjen også spøger i middelalderforskningen. Thorkild Kjærsgaard: „Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning“, *Fortid og Nutid*, 28 (1979), s. 178-191.

²⁹ For en generel redegørelse af bondestandens økonomiske stilling se Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, s. 47-54, 343-344. For geografisk specificerede studier se for Slesvig-Holsten: Bjørn Poulsen: *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Haderslev/Flensborg 1988, s. 51-68; Fyn: Lars Bisgaard: „En vestfynsk fejde: Hans Andersen i Bukkerup og Eske Bille på Hagenskov“, *Fynske årbøger*, 2014; Lolland: Zangenberg 1928, s. 36-50.

formode, at de 20 personer, vi ellers ikke kender noget til, var rige og hæderlige individer.

En standsdikotomi?

Det er en overvejelse værd, om den positive statusangivende titulatur *beskeden* med bibetydningen *hædersmand* kunne markere en oplevet adskillelse fra aristokratiet: Det er tænkeligt, at der i perioden var behov for en sproglig afgrænsning af den privilegerede stand, for i praksis eksisterede dette kun i ringe grad. Knud Prange har påvist, at de sociale og økonomiske (læs: standsmæssige) grænser mellem lavaristokrati og selvejerne var flydende i senmiddelalderen, da de to grupper oplevede en kontinuerlig udveksling: Nogle lavaristokrater gled ud af standen, og rige ikke-aristokrater blev optaget i den.³⁰ Denne opfattelse genfindes i Troels Dahlerups arbejder,³¹ hvor han fastslår, at man ikke må forveksle senmiddelalderens adel med adelen efter reformationen, da

selve Betegnelsen Adel først dukker op herhjemme netop paa Reformationstiden³² [... og] en betydelig Del af den senmiddelalderlige danske Adel [var] langt fra at være en godsbesiddende Stand [og] snarest maa betegnes som en „Funktionærgruppe“, først og fremmest beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres [...] besiddelser.³³

³⁰ Knud Prange: „Bonde af Thy, en standshistorisk studie“ *Bol og By*, 5, 1964, s. 66ff.; Knud Prange: „Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance“ i Svend Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen & Knud Prange (red.): *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, Aarhus 1983. Den sociale mobilitet inden for aristokratiet er desuden illustreret udmærket i Thelma Jexlevs portræt af Eggert Frille, jf. Thelma Jexlev: „Fra bypatriciat til Rigsrådsadel. Social mobilitet belyst ved eksemplet Eggert Frille“ i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus 2001.

³¹ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. IV, 1969; Troels Dahlerup: „Danmark“ i Aksel E. Christensen (red.): *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august*, København 1971; Troels Dahlerup: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 6: De fire stænder, 1400-1500*, København 1989, s. 100ff. Se desuden Erik Ulsig: *Danske Adelsogder i Middelalderen*, København, 1968, s. 251, 270.

³² Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. IV, 1969, s. 2.

³³ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. IV, 1969, s. 34.

Dahlerup fastslår, at den forståelse af adelsstanden, man havde i perioden 1536-1660, adelsvælden, ikke passende beskriver forholdene før reformationen,

Thi idet Gejstligheden omsider detroniseredes fra sin Plads som Rigets Førstestand, rykkede hermed Andenstand, den verdslige Overklasse, op paa Førstepladsen. Den Lavadel, der end formåede at holde sig oven Vande, reddede sig med over i den nye Stand, den vi nu med Rette kan kalde Adel.³⁴

Dahlerup kunne nok med fordel have benyttet et andet begreb end *adel* om „andenstanden“ før reformationen (eksempelvis *aristokrati*), jf. hans pointe, at betegnelsen *adel* før reformationen er anakronistisk. Betegnelsen *beskeden* synes derfor at kunne fungere som modpol til det egentlige aristokrati netop for at strukturere dette mentalt, socialt og ideologisk, fordi grupperne i praksis kunne være vanskelige at skelne fra hinanden.

Titulaturen kan altså ses som tegn på en ny standsforståelse nødvendiggjort af udvekslingen mellem „stænderne“, hvor titlen *beskeden* angav, at de pågældende personer kunne præstere på lige fod med lavaristokratiet i økonomisk og magtpolitisk henseende, selvom de ikke besad adelsprivilegier. Hermed er vi nået til den sidste af de 11 beskedne mænd, aristokraten Niels Brun. Første gang, han optræder i kildematerialet, er i et tingsvidne fra 1468, hvor han repræsenterede sin slægt i forbindelse med en fejdeforsoning med ridderen Stig Olufsen. Her omtales han ikke med titel, men derimod med sit geografiske tilhørsforhold: „Niels Bron af Skowlenghe“.³⁵ Dernæst følger to tingsvidner, hvor han optrådte som herredsfoged og vidne,³⁶ før han i 1475 medbeseglede et skiftebrev som *velbyrdig mand* og foged i Sønder Herred på Lolland.³⁷ I 1480 medbeseglede han et mageskifte, igen under titulaturen *velbyrdig*.³⁸ Sidste kilde, hvori han nævnes, er et

³⁴ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. IV, 1969, s. 39. Bemærk desuden, at han foregriber standsbegrebet til at definere standsinstitutionens etablering: Allerede før han anerkender aristokratiet i standsmæssig forstand, konstitueres de ved førstestandens (gejstlighedens) forsvinden. Dette skyldtes dog mest et uheldigt ordvalg. Hans pointe om, at kirken ved reformationen efterlod et magtvakuum, der tillod den gruppe, vi kender som adel, at etablere sig i en særdeles gunstig magtpolitisk situation, er plausibel.

³⁵ Rep. II, nr. 2398.

³⁶ Rep. II, nr. 3033, 3330.

³⁷ Rep. II, nr. 3633.

³⁸ Rep. II, nr. 4626.

mageskifte fra 1481, hvor han pludselig tituleres *beskeden mand*.³⁹ At han var foged (et embede, der også kunne besættes af ikke-aristokrater), taler for, at Niels Brun var en del af den lavadelige og socialt dynamiske funktionærgruppe, som Dahlerup betegner *fogedadel*.⁴⁰ Hans titelskifte 1480/1481 kan altså forklares med, at han gled ud af aristokratiet – nok frivilligt, fordi det var billigere at betale skat end at skulle stille udrustet til krigstjeneste for kongen.⁴¹

Ud over et potentielt fald i social anseelse og tab af de dertilhørende privilegier har nedrykningen nok ikke haft umiddelbare konsekvenser, særligt fordi herredsfogederne nød skatte- og afgiftsfrihed.⁴² Alligevel var det et led i en gradvis social nedstigning. Således overtog sønnen, Erik Brun, slægtsgården Skovlænge, som han drev frem til 1491, hvor den blev solgt.⁴³ Dette er det sidste vidnesbyrd om slægten. Derouten, hvor gården først sælges ti år efter privilegiernes bortfald, vidner om den udveksling mellem lavaristokrati og selvejerne, som forskningen opererer med. Ydermere underbygger Niels Bruns situation definitionen af titulaturen *beskeden*. Selvom han gled ud af aristokratiet, var han endnu ikke fallit. Hans sandsynligvis nye, måske midlertidige, men i realiteten permanente ikke-privilegerede situation blev udtrykt med titulaturen *beskeden*.

Man skal imidlertid nok passe på med at betragte titulaturen som del af et komplet og gennemtænkt system. Et eksempel – der ligger uden for analysens kildegruppe – er et tingsvidne fra 1466, hvori Åge Axelsøn Thott gav „beskeden mand Niels Offesß a.w“ en gård for tro tjeneste.⁴⁴ Den *beskedne mand* var væbner og derfor aristokrat, men samtidig angives et tydeligt forpligtelsesforhold til Åge Axelsøn, hvorfor også Niels Ovesøn må betegnes som fogedadelig, altså aktør blandt både de privilegerede og ikke-privilegerede. Som de øvrige *beskedne* kan han hierarkisk placeres over den „mene almue“. Tilfældet illustrerer derfor, at man ikke skal gå for håndfast til betegnelserne: *Beskedne*

³⁹ Rep. II, nr. 4810.

⁴⁰ Et begreb, han efterfølgende ændrer til først *funktionæradel* og siden *marginaladel*. Mikkel Leth Jespersen: „Patron-klientforhold i dansk senmiddelalder“, *Fortid og Nutid*, juni 2006, 2. h., s. 118.

⁴¹ Bjørn Poulsen; „Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder“ i Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red), *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus, 2001, s. 55.

⁴² Mikkel Leth Jespersen: „Herredsfogeden på Nordfyn i senmiddelalderen“, *Fynske Årbøger*, 2006, s. 10.

⁴³ Hans Rudolf Hiort-Lorenzen & Anders Thiset: *Danmarks Adels Aarbog 1889 VI*, København, 1889, s. 119.

⁴⁴ Rep. II, nr. 2127.

angiver snarere lokalelite og i mange tilfælde nok rige ikke-privilegerede, men kunne også bruges om fogedadelen (der jo i udgangspunkter var ikke-privilegeret lokalelite, optaget i de privilegeredes rækker).

På den anden side kan man overveje, om titulaturen alligevel kan ses som en nedsættende rubricering i sammenligning med aristokratiet, altså som en understregning af de beskednes ikke-privilegeredes baggrund og som en måde at underkende deres økonomiske formåen som adgang til status. Hypotesen er dog problematisk, først og fremmest på grund af de ovenfor anførte argumenter for titlernes funktion som positive statusangivelser i tingsvidnerne, men også i lyset af titlens nedertyske ophav og betydning. Den moderne, delvis negative betydning af termen, ydmyg, jævn eller utilstrækkelig, er langt senere, tidligst fra 1700-tallet.⁴⁵ Alt i alt forekommer det derfor plausibelt, at titlen var en positiv statusmarkør, der dog ikke var defineret ved stand, men snarere udtrykte en tydelig hierarkisk samfundsopfattelse: De *beskedne* var *bedre* end gennemsnittet dér, hvor de kom fra, ikke *dårligere* end aristokratiet som stand. Dette er årsagen til, at Åge Axelsøn omtalte sin tjener *beskeden*, selvom han var aristokrat: Det var en anerkendelse af hans status, ikke en nedgørelse af hans ophav.

Man må dog have for øje, at forståelsen af *beskeden* i den brede betydning *hædersmand* potentielt modsiger analysens argument for titlens specifikke brug om lokalelite, jf. William Christensens 1912-artikel, omtalt ovenfor.⁴⁶

Sprogudvikling og -import

Ser man på kildeeksemplerne i databasen *Gammeldansk Seddelsamling*,⁴⁷ finder man 264 eksempler på brug af ordet *beskeden* (ved søgningen *beskethen*). 59 af disse har ikke relevans for nærværende spørgsmål, enten fordi de omhandler „beskeden ejendom“ eller henviser til „beskedne mænd“ på en måde, hvor det ud fra sammenhængen er uklart, hvad „beskeden“ betyder. Som i Repertoriet forekommer en stor mængde tvivlstilfælde, hele 90, hvorom man intet konkret kan sige om de *beskednes* socioøkonomiske situation. 98 af tilfældene bruger *beskeden* i den betydning, analysen foreslår (højre side af tabel 2). Dette efterlader 17 eksempler, der taler imod denne (venstre side af tabel 2). Her bruges *beskeden* om medlemmer af aristokratiet, der ikke kan formodes at være lokalelite (lavaristokrater). Brugen her må derfor overord-

⁴⁵ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie. Tredie Bind. Fra Holbergs Komedier til H.C. Andersens Eventyr*, København 1953, s. 392-393.

⁴⁶ William Christensen: „Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden“, *Historisk Tidsskrift*, 4, rk., bd. VII, 1912-1913, s. 40, 44, 50.

⁴⁷ <http://gammeldanskseddelsamling.dk> (03.04.2017).

Tabel 2: Den kronologiske fordeling af eksemplerne fra Gammeldansk Sædelsamling, der taler imod (venstre) og for (højre) artiklens analyse.

Antal kilder, der bruger "beskeden" i betydningen:	hædersmand	lokalelite
1390-99	1	1
1400-09	4	1
1410-19	1	4
1420-29	2	5
1430-39	3	9
1440-49	3	16
1450-59	1	4
1460-69	1	9
1470-79	0	15
1480-89	1	8
1490-99	0	11
1500-09	0	10
1510-19	0	5

net være *hædersmand*. Tabel 2 illustrerer den kronologiske fordeling af forekomsterne i de to grupper. Eksemplerne, der taler imod, at *beskeden* kun blev brugt om lavadelige/lokalelite, har hovedvægt i første halvdel af 1400-tallet, med kun ganske få forekomster efter 1450. Hermed vidner kronologien om en udvikling, hvor *beskeden* blev brugt til at beskrive en ny social virkelighed: I takt med udviklingen blev begrebet gradvist afklaret og følgelig mere entydigt. (Tabel 2)

Den danske sprogudvikling i perioden er her relevant, fordi titlen er et låneord. Man skal derfor være forsigtigt med at forudsæt-

te en homogen betydning, brug og udbredelse. Hovedparten af den danske sprogimport fra nedertysk foregik i 1100-1200-tallet.⁴⁸ Afledninger med præfikset be-, navnlig *beskeden*, der gives som eksempel i Peter Skautrup's sproghistorie, dateres dog til perioden 1350-1370.⁴⁹ Skautrup skønner ligeledes, at disse afledninger tidligst i år 1400 kunne være *almeneje*,⁵⁰ altså udbredt i det danske rige. Kildernes kronologiske fordeling i tabel 2 underbygger denne datering, om end det synes, at udtrykket frem til 1430 endnu var ved at vinde udbredelse og definition.

Ser man på repertoriets geografiske spredningen, er det ligeledes tydeligt, at de 31 forekomster af *beskedne mænd* har god repræsentativitet, i hvert fald i Jylland og på Sjælland (jf. kilderne markeret med henholdsvis understregning og fed skrift i tabel 1). Det skal imidlertid bemærkes, at den nedertyske indflydelse ikke vandrede op gennem Jylland, men derimod fulgte hansestædernes handel, altså vandvejene. Hermed havde sprogudvekslingen centrum i alle landets (havne-/handels-) byer,⁵¹ hvorfra den spredte sig til det øvrige rige, en proces, der gik hurtigere end en bevægelse fra én ende af landet til en anden.⁵² Fra 1430'erne kan man følgelig observere processen, hvor titlen gradvis blev fastlåst i en betydning, der beskrev en ny social virkelighed, indtil den i 1480'erne var så hyppig (jf. tabel 1), at den må anses for cementeret. Ved introduktionen i det danske sprog 1350-1370 betød *beskeden* altså *hædersmand* i generel forstand, men fra omkring 1430 blev betydningen *lokalelite* bærende.

Slutteligt må man overveje, hvorvidt denne elite kan knyttes til en eller flere specifikke samfundsgrupper. Erik Hofmeister har argumenteret overbevisende for, at selvom selvejerne var pressede i senmiddelalderen, var de dog bedre stillet end de øvrige landboere:

⁴⁸ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie. Første Bind. Fra Guldhornene til Jyske Lov*, København 1944, s. 183f., 298-302.

⁴⁹ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie. Andet Bind. Fra Unionsbrevet til Danske Lov*, København 1947, s. 83-84.

⁵⁰ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie. Andet Bind. Fra Unionsbrevet til Danske Lov*, København 1947, s. 83.

⁵¹ Bjørn Poulsen: „Late Medieval Migration across the Baltic: The Movement of People between Northern Germany and Denmark“, i Lars Bisgaard, Lars Boje Mortensen & Tom Pettitt (red.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500*, Odense 2013, s. 42-45.

⁵² For middelalderens kulturelle udveksling mellem land og by se Bjørn Poulsen: „Economic and cultural differentiation among the Late Medieval and Early Modern Danish peasantry“, i John Broad & Anton Schuurman (red.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to Nineteenth Century*, Turnhout 2014, s. 48-54.

Fig. 1. Seglstempe ejet af fæstebonden Nis Mardh, midt 1400-tallet. Bønders brug af segl i middelalderen kan spores helt tilbage til 1300-tallet. Ved at optræde som medbeseglere af breve og tingsvidner indtog bønderne en position, der er traditionelt i forskningen er betragtet som aristokratiets privilegium (besegling). Herved er seglstemper levn til en situation, hvor bønder og aristokrati kunne agere på samme måde i tingenes sociale, kulturelle og juridiske sfære. Foto: Nils Engberg, Nationalmuseet, genstandsnr.: D25-1993.

Landskabslovene forudsatte, at nævningene i markskels- og skurnævningesager var selvejere, og som helhed er der mange eksempler på, at det udtrykkeligt var selvejere – og ikke fæstere – som vidnede og granskede i trættesager [og] Endelig er der grund til at anføre den senmiddelalderlige sociale mobilitet som en – i forhold til fæstebønderne – statusfremhævende faktor for selvejere. Det er velkendt at der var en social mobilitet mellem selvejernes øverste række og lavadelen, hvilket for bønderne betød en mulighed for opstigen i det sociale hierarki.⁵³

Hermed var selvejerne en social og kulturel elite,⁵⁴ der netop levede i krydsfeltet mellem aristokrati og ikke-aristokrati. Desuden var de i

⁵³ Erik Hofmeister: „Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder“, *Historie/Jyske Samlinger*, Ny række, bind 15, h. 1, s. 85.

⁵⁴ Se dog Anders Bøgh: „Bundones Regis“. Selvejerbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen“, i Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Aarhus 2007, s. 117-149. Bøgh tager afstand fra flere af Hofmeisters hovedpointer, særligt ved betragtningen, at selvejerne var underlagt et „stavnslignende arrangement“ (s. 136) og ved en generel opfattelse af selvejerne som nærvæd umyndige og som indflydelsesløse aktører (se særligt s. 141)

gennemsnit rigere end de øvrige landboere.⁵⁵ Selvejerssegmentet var derfor en gruppe, man gerne ville være en del af, og det er en overvejelse værd, om særligt selvejrbønder var *beskedne mænd*. Alligevel må det erindres, at hverken analysen eller empirien peger specifikt på selvejrbønderne. Hvis man skulle udpege et segment, der er særligt fremtrædende, må det derimod være fogederne. Dog var der ingen formelle krav til, hvem der kunne udnævnes til fogeder. Man ved, at nogle var selvejere, og andre privilegerede, men også fæstebønder kunne besidde fogedembeder:⁵⁶ Senmiddelalderssamfundet var kendetegnet ved socioøkonomisk dynamik.⁵⁷ (Fig. 1)

Velbyrdige mænd og kvinder

Over de *beskedne* i samfundshierarkiet stod de privilegerede, der i kildematerialets ofte betegnes *velbyrdig(e)*. Titlen *velbyrdig* defineres af sprogforskeren Otto Kalkar (1837-1926) som *fremragende, berømt, høj fødsel* og forbundet med det latinske *nobilis*.⁵⁸ Man finder ikke i kilderne brugen af ordet *velbyrdig*, uden at der er tale om den skattefri befolkning. Det var altså entydigt en aristokratisk titel. Dog ser det ud til, at hvor *beskeden* ofte blev brugt om et særligt velstillet segment af de ikke-privilegerede, betegnede *velbyrdig* alle aristokrater, uanset om der var tale om hårdt pressede lavaristokrater eller samfundets elite. Tabel

⁵⁵ Anders Bøgh: „Bundones Regis“. Selvejrbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen“, i Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Aarhus 2007, s. 117-149, s. 131-132.

⁵⁶ Bjørn Poulsen: „Economic and cultural differentiation among the late medieval and early modern Danish peasantry“, i John Broad & Anton Schuurman (red.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to Nineteenth Century*, Turnhout 2014, s. 49-50. Et eksempel på en herredsfoged, der sandsynligvis var fæstebonde, ses i Peder Pedersen, herredsfoged i Framlev, 1547-1586/87, jf. <http://www.familienlundorff.dk/deAllerTidligste.asp> (29.06.2017); <http://www.toveogflemming.dk/tove/perog249.htm> (29.06.2017).

⁵⁷ Jf. figur 1. Om segl se desuden: Michael Andersen: „Beseglet. Mittelalderens seglstamper“, *Nationalmuseets arbejdsmark*, 2001, s. 170-185; Susan Møller: „The winnæ wy meth wars jnsegel“. Danske bønders segl I det 15. århundrede, et vidnesbyrd om skriftkompetence?, Upubliceret speciale, Institut for Historie og Områdestuder, Aarhus Universitet, 2004; Bjørn Poulsen: „Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen“, i Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Aarhus 2007, s. 408-410.

⁵⁸ Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*, (bd. 4), København 1881-1918, s. 788-789.

3,⁵⁹ 4⁶⁰ og 5⁶¹ illustrerer brugen og hyppigheden af aristokratiets skiftende titulaturer i perioden, heriblandt *velbyrdig*. Dog er udtrykkene *hæderlig*, *gode* (mænd) og *ærlig* ikke talt med, fordi de også bruges om ikke-aristokrater.⁶² De fleste udtryk har desuden flere ortografiske og grammatiske variationer, der er samlet i fælleskategorier: *Velbyrdig* betegner således også *velbåren*; *ridder*, den latinske modpart *miles*; *væbner* dækker over *a wapn*, samt det latinske udtryk *amiger* og så fremdeles. Titulaturerne optræder i flere kombinationer, der er forsøgt overskueliggjort i tabellerne. Tabellerne akkumulerer udtryk mod højre, hvis rubriceringen indledes med „+“. Fjerde kasse i tabel 3 (+ *Ridder*) angiver således hyppigheden af kilder, hvor en kombination af *velbyrdig* og *Hr.* og *Ridder* optræder, jf. „Paa Skamme H.s Ting, at en velbaaren Md. Hr. Æggert Frille R[idder]“.⁶³ Kilderne i sjette kasse, der ikke indledes med „+“, benytter kun udtrykket *Hr.*

Som det fremgår af tabel 3, ses en tendens blandt ridderne til at påpege deres riddertitel (84 % af deres omtale og optræden i tingsvidnerne). Blandt væbnerne og ikke-ridderne er hyppigheden af *velbyrdig* og *væbner* nogenlunde den samme (jf. tabel 4). I 55,3 % af tilfældene optrådte ikke-ridderne dog helt uden titulaturer. Dette skal delvist forklares med, at optællingen ikke tager højde for kontekst. I

⁵⁹ Tabel 3 er baseret på følgende 18 riddere: Eggert Christensøn Frille, Eskil Mogensen Gøye, Henrik Daa, Jens Torbernssøn Sparre, Johan Fikkesen, Jørgen Vernerenssøn Parsberg, Lave Esgessøn Brock, Niels Perssøn Gyldenstjerne, Ole Pedersøn Gyldenstjerne, Oluf Stigssøn Krognos, Phillip Axelsøn Thott, Poul Laxmand, Preben Claussøn Podebusk, Stig Olufssøn Krognos, Torbern Bentsøn Bille, Torben Jepssøn Bille, Tyge Lunge og Åge Axelsøn Thott.

⁶⁰ Tabel 4 er baseret på følgende 29 væbnere og aristokrater: Anders Graa, Anders Jenssøn Passov, Anders Tidemand, Exel Olssøn Skange, Christiern Christopherssøn van Hafn, Christiern Rud, Christiern Steen, Erik Jenssøn Dyre, Erik Jenssøn Urup, Erik Madssøn Bølle, Esge Torbjørnssøn (Forsten-slægten), Nans Navl, Hans Pøiske, Henning Hanssøn, Henrik Reberg, Henrik Ågesøn Sparre, Jep Jenssøn Ravensberg, Joachim Olssøn Blaa, Jørgen Rud, Knud Lavesøn Brock, Lydike Grib, Mads Erikssøn Gøye, Niels Brun, Nis Glob, Niels Mogenssøn Hack, Oluf Holgerssøn Ulfstand, Sævid Arvidssøn Barke Ribbing, Timme Grim og Åge Torbjørnssøn (Forsten-slægten).

⁶¹ Tabel 5 er baseret på følgende 6 kvinder: Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne, Barbara Torkelsdatter Brahe, Inger Billesdatter, Karine Clausdatter Dyre, Merete Bengtsdotter (Vinstorpa-slægten) og Sofie Pedersdatter Høg. Det er selvfølgelig et problem, at der kun er medtaget så få kvinder, men dette er resultatet, når alle aktører er udvalgt på samme grundlag: Kvinderne optrådte simpelthen sjældnere på tinge.

⁶² Jf. Lars Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*, Aarhus 1988, s. 25.

⁶³ Rep. II, nr. 6.

Tabel 3: Hyppigheden af titulaturløbformerne for ridderne.

Uden	Velbyrdig	+ Hr.	+ Ridder	+ Streng	Hr.	+ Ridder	+ Streng	Ridder
8,8 %	6,9 %	5,9 %	18,9 %	2,2 %	20,5 %	20,4 %	0,1 %	16 %

Tabel 4: Hyppigheden af titulaturløbformerne for væbnere og ikke-ridderlagne aristokrater.

Uden	Velbyrdig	+ Væbner	Væbner
55,3 %	25,8 %	1,6 %	17,3 %

Tabel 5: Hyppigheden af titulaturløbformerne for aristokratiske kvinder.

Uden	Velbyrdig	+ Efterleverske	Efterleverske	Fru	+ Velbåren mands hustru
5,2 %	20,8 %	23,4 %	10,4 %	9 %	2,6 %
			Min hustru		
			1,3 %		
			Jomfru		
			1,3 %		

breve kunne ridderne og væbnere tilføje henholdsvis *ridder* og *a wapn* ved omtalte af sig selv. Modsat benyttede udstedere af breve eller erklæringer, der ikke var riddere eller væbnere, kun navn. Ingen omtale sig selv som *velbyrdig*. Desuden tager optællingen ikke højde for embeds- og stillingsbetegnelser eller gårdnavne, både fordi de fleste af disse ikke var specifikke for aristokratiet, og fordi de kunne ændre sig over tid. Et skema, der skulle tage højde for sådanne faktorer, ville blive for forvirrende og uoverskueligt. Dette kan medføre en så høj procent uden titulaturer, fordi personerne i gruppen generelt optræder i færre kilder end ridderne: F.eks. omtales Mads Erikssøn Gøye kun fire gange i Repertoriet, to gange uden titulatur,⁶⁴ én gang med titulaturen *velbyrdig*⁶⁵ og én gang som væbner.⁶⁶ Mads Erikssøns optræden uden titulaturer er altså 50 %. Kigger man på titulaturerne for de ni ikke-riddere,⁶⁷ der optræder oftest i kildeudsnittet fra Repertoriet – her er grænsen sat ved minimum 20 kilder – er billedet imidlertid det samme: 55,3 % af forekomsterne er uden titulaturer. At procentdelen er præcis den samme, er en tilfældighed, der dog antyder en generel 50:50 fordeling af brugen og ikke-brugen af titulaturerne. Fire personer ligger under 50 %: Erik Jenssøn Dyre (28,57 %), Henrik Ågesøn Sparre (30,77 %), Jørgen Rud (34,43 %) og Niels Mogenssøn Hack (46,15 %), men deres optræden uden titulatur er dog stadig høj. Derimod optrådte aristokratiets kvinder næsten aldrig uden, men havde en jævn fordeling mellem *velbyrdig* og titulaturer afhængige af deres mænd (jf. tabel 5). Dette skyldtes dog nok samtidigt kønsrolleforståelse, hvor benævnelsen af kvinder relaterede sig til deres mænd og civilstand.⁶⁸

Vender vi tilbage til det grundlæggende spørgsmål om titlen *velbyrdig*, er det klart, at den kunne bruges om alle aristokrater, fra rigets mægtigste mænd til relativt fattige fogedadelige. Titulaturen dækker bredt, fordi senmiddelalderens aristokrati var en ganske varieret gruppe. Dette viser f.eks. Erik Ulsig i *Danske Adelsgodser i Middelalderen*,

⁶⁴ Rep. II, nr. 2830, 3033.

⁶⁵ Rep. II, nr. 7755.

⁶⁶ Rep. II, nr. 8964.

⁶⁷ Anders Graa, Anders Jenssøn Passov, Anders Tidemand, Erik Jenssøn Dyre, Henrik Ågesøn Sparre, Jep Jenssøn Ravensberg, Jørgen Rud, Niels Mogenssøn Hack, Oluf Holgerssøn Ulfstand.

⁶⁸ Joseph Morsel: „Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages“, i Bernhard Jussen (red.): *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia 2001, s. 215-216; Jeppe Netterstrøm: „Mourids Nielsen Gyldenstjernes kvinder“, *Den jyske Historiker*, nr. 125 (Kvinders magt og magtens kvinder i tidlig moderne Europa) 2010, 49-50.

hvor han inddeler aristokratiet i niveauer ud fra et kriterium om jordbesiddelser, fordi „besiddelse af jord var grundlaget for rigdom, magt og ære i middelalderen“.69 Dahlerup ser samme sammenhæng mellem rigdom, magt, ære og jordbesiddelse, men forsøger at nuancere billedet yderligere ved at vurdere aristokraternes titler og embedsbesiddelse.70

Figur 2 viser Dahlerups og Ulsigs inddelinger af aristokratiet. Den stiplede linje angiver skellet mellem riddere og ikke-riddere, et kriterium, begge ser som kendetegn for højaristokratiet. Prange har dog påvist, at selvom de fleste riddere var rige, var riddertitlen ingenlunde garant for omfattende godsbesiddelser. Ridderne var derfor ikke nødvendigvis højaristokrater, sådan som Ulsig og Dahlerup antager.71 Ydermere sætter han spørgsmålstegn ved Ulsigs og Dahlerups definition af rigdom udelukkende som godsbesiddelse, da de måler dette i antallet af ejede gårde, der naturligvis kunne have forskellig størrelse og ligge på jorde af varierende bonitet.72 Mod kritikken må man dog indvende, at selv 200-300 små gårde på dårlig jord er udtryk for betydelig rigdom. Ulsigs og Dahlerups arbejder er derfor stadig essentielle bidrag til vores forståelse af aristokratiets dynamikker og problemerne med at undersøge disse. Den vigtigste pointe her er imidlertid det problematiske i at opstille homogene og tværgående kriterier for én oversigt over aristokratiets nuancer.

Dette problem genfindes i de forskellige titulaturhyppigheder for ridderne og ikke-ridderne. Man må formode, at ridderne fremhævede ridderslaget netop for at blive indskrevet i en mere eksklusiv gruppe end det brede aristokrati.73 Fremhævelsen af riddertitlen var et spørgs-

69 Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København, 1968, s. 9.

70 Troels Dahlerup: „Danmark“ i Aksel E. Christensen (red.): *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august*, København 1971, s. 74.

71 Knud Prange: „Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper“, i Poul Enemark, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen, *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*, Aarhus, 1988, s. 196-200.

72 Knud Prange: „Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper“, i Poul Enemark, Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*, Aarhus, 1988, s. 202.

73 Dette ses også i riddernes gravsten, jf. figur 3. Om disse se desuden: Christian Axel Jensen: *Danske Adelige Gravsten. Fra sengotikken og renaissancens tid. Studier over værksteder og kunst. Bd. 1: Tiden 1470-1570*, København, 1951, s. 141-142; Tine Kondrup: „At skabe sig et minde – en kort undersøgelse af slægten Rosenkrantz' middelalderlige ligsten“, i Britta Andersen, Marie Kirstine Elkjær

Fig. 2. Ulsigs og Dahlerups inddelinger af aristokratiet efter økonomisk og social formåen. Efter Knud Prange: "Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper", i Poul Enemark, Per Ingesmand & Jens Villiam Jensen (red.): Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988, Aarhus 1988, s. 192.

ULSIG	DAHLERUP
<p><i>God højadel</i> 200-300 gårde</p> <p><i>Mere jævn højadel</i> mere end 100 gårde</p> <p>-----</p> <p><i>Lavadel, grænsende til højadel</i> 80-100 gårde</p> <p><i>God eller jævn lavadel</i> ca. 50 gårde</p> <p><i>Landsbyvæbnere</i> maksimalt 10 gårde</p>	<p><i>Magnater</i> særdeles godsrige medlemmer af rigsrådet</p> <p><i>Højere adel</i> godsrige, ofte medlemmer af rigsrådet</p> <p>-----</p> <p><i>God lokaladel</i> ikke rigsråder eller riddere</p> <p><i>Lavere smågodsejere</i></p> <p><i>Decideret lavadel</i> på standens nedre grænse</p>

mål om social anseelse. Men hvorfor kopierede ikke-riderne så ikke denne praksis med titulaturen *velbyrdig*? Hvis ridderne efterstræbte en selvforståelse som social elite, hvorfor gjorde ikke-ridderne så ikke det samme? Svaret må søges i spørgsmålet om stand og standsopfattelse i samfundet.

Den tyske historiker Joseph Morsel påpeger (om Franken i 1400-1500-tallet), at ideen om adelsstanden som en naturlig del af middelaldersamfundet er problematisk, fordi stand konstitueres i antagonistiske identitetsrelationer til andre stænder (i Franken adelen versus de rige handelsbyer og borgerstanden), hvilket først skete i sid-

& Rasmus Skovgaard Jakobsen (red.): *Herregårdshistorie 11*, Ebeltoft 2016, særligt s. 13-15, 18; Tine Kondrup: „Adelens mindekultur 1500-1580. En undersøgelse af hvorvidt reformationen kan spores i adelens gravsten“, *Rubicon*, 2017 (2), s. 5-19.

Fig. 3. Henrik Rosenkrantz' gravsten, Visby domkirke. Hugget efter 1537. Selvom stenen en blev hugget efter Rosenkrantz' død i 1537, blev den sandsynligvis bestilt af ham selv og illustrerer aristokratens selvforståelse. Stående i fuld rustning har han sit våbenskjold ved foden og sin faders (også Rosenkrantz) våben i øverste venstre og sin moders (Thott) våbenskjold i øverste højre hjørne. Over hovedet ses et jerusalemkors, som indikerede, at han havde modtaget ridderslaget ved den hellige grav i Jerusalem. Indskriften i bunden fortæller dels om hans byrd (*nobilis vir*), dels om hans embede som lensmand på Gotland og endelig, at han ikke blot var ridder, men gylden ridder (*equus auratus*); endnu en henvisning til, at han modtog ridderslaget ved den hellige grav. Jeg takker Tine Kondrup (SDU) for både at have gjort mig opmærksom på gravstenen og for at have foretaget analysen heraf i et foredrag 2017. (her efter hukommelsen). Foto: Georg Gådefors, Gotlandsmuseum.

ste halvdel af 1400-tallet.⁷⁴ Morsels kronologi ligner det billede, analysen tegner for Danmark. At tale om adel før dette tidspunkt er derfor problematisk: „Created by terminology and historiography, the nobility was thus passed down to later generations as a self-evident quality. This transmission was so successful that people finally forgot how recent a phenomenon the nobility was“.⁷⁵ Dette harmonerer med de tanker, som Dahlerup har præsenteret i dansk forskning. Alligevel må man have Morsels kronologi med i Dahlerups arbejder: *Adelens* konstruktion skete gradvist og må derfor også have været i gang før reformationen. Det magtvakuum, gejstligheden efterlod, blev udfyldt af en gruppe, der allerede havde en selvforståelse, der lignede den senere adelstands. Ordene *adel* og *adelsvælde* udtrykker lukkede grupper af konsoliderede stormandslægter,⁷⁶ som ikke svarer til senmiddelalderens dynamiske aristokrati, der både havde til- og afgang, men mon ikke en slags adelig selvforståelse alligevel skinner igennem i riddernes (højjaristokratiets) hyppige brug af titulaturer? Ikke-riddernes ikke-brug afslører på den anden side en anden selvforståelse: De havde ikke samme opfattelse af *velbyrdighed* som statusgivende.

Dette rejser spørgsmålet, om man virkelig bør betragte aristokratiets elite – højjaristokratiet – som del af et standsfællesskab, der omfattede den samlede privilegerede befolkning (jf. Ulsigs og Dahlerups problemer med at opstille homogene kriterier for standen og Pranges kritik heraf), eller om dette standsfællesskab først etableredes i mødet med reformationen? Tør man i stedet for et standssamfund foreslå en socialt og økonomisk dynamisk, men hierarkisk samfundsstruktur? Højjaristokratiets selvforståelse som absolut elite udtrykkes ikke i titlen *velbyrdig*, som det bruges i det senmiddelalderlige tingsmateriale, fordi det samlede *velbyrdige* segment ikke delte opfattelsen. Titlen *velbyrdig* angav et grundlæggende eliteforhold, der i laveste fald var sammen-

⁷⁴ Joseph Morsel: „Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages“, i Bernhard Jussen (red.): *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia 2001, s. 212-222. Morsel foretager en undersøgelse ikke ulig denne, om end diskursanalytisk teori gives mere plads. Herudover er den centrale forskel, at Morsel undersøger adelsbegrebets brug for at undersøge standens mentale og kulturelle konstituering som heterogen entitet.

⁷⁵ Joseph Morsel: „Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages“, i Bernhard Jussen (red.): *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia 2001, s. 222.

⁷⁶ Jeppe Netterstrøm: „Den nye adelshistorie: Anmeldelse af Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, 2001“, *Historie*, 2003, s. 221.

faldende med de *beskedne*; lokaleelite frem for regional- eller nationalelite. Derfor afspejler titlen *velbyrdig* også et problem ved at betragte aristokratiet som én gruppe: Måske skulle man derfor forlade udtrykkene høj- og lavaristokrati, der antyder et indbyrdes forhold og en fælles (stands)identitet, og i stedet benytte en terminologi, der afspejler forskellene i de to grupperes mentale selvforståelse, f.eks. *adel* for den snævre og *velbyrdige* for den brede gruppe. Udtrykket *adel* reproducerer ganske vist den anakronisme, Dahlerup påpeger, men kun fordi ordet først fremkommer omkring reformationstiden.⁷⁷ Ved *adel* forstår vi nemlig store, indflydelsesrige godsejere, der værnede om deres position, netværk og slægt. Dette synes at kendetegne aristokratiets elite før reformationen. Det var jo netop højjaristokratiet, der næsten aldrig optrådte uden titulaturer og konsoliderede sig som *adel* ved middelalderens slutning.

En socioøkonomisk terminologi

Den her gennemførte analyse har afdækket en række nuancer i senmiddelalderens sprogbrug, der kan afsløre de involveredes socioøkonomiske situation. Disse nuancer bør afspejle sig i forskningsterminologien. I denne forbindelse skal særligt Dahlerups kritik af adelsbegrebet før reformationen fremhæves, og udtrykket *velbyrdig* bør indtage en mere central position i beskrivelsen af det skattefri, verdslige befolkningssegment. Ideen om et alternativ til adelsbegrebet anføres som nævnt allerede af Dahlerup,⁷⁸ men også Morsel berørte det i sin argumentation for adelens konstruktion i slutningen af 1400-tallet:

Perhaps we should dispense with the term „nobility“ in scholarly discourse, and find another word better suited at once to describing the relationship of authority and delimitation and to reminding us that the genesis and shape of social formation is always tied to particular social relations. In this way we might be able to make it clear that „the nobility“ is nothing more than a historically unique manifestation of seigneurial power relations.⁷⁹

⁷⁷ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., IV (1969), s. 2.

⁷⁸ Troels Dahlerup: „Lavadelens krise i dansk senmiddelalder“, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., IV (1969), s. 39.

⁷⁹ Joseph Morsel: „Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages“, i Bernhard Jussen (red.): *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual Practical Modes of Shaping Social Relations*, Philadelphia 2001, s. 227.

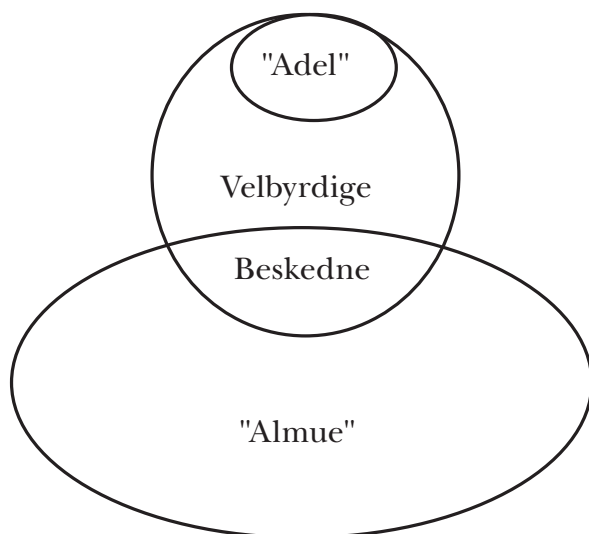

Fig. 4: Venn-diagram over udtrykkenes socialhierarkiske positionering efter 1450. Overlappene angiver muligheder for den udveksling, hvor aktørerne i højere grad var engageret lokalt som ligemænd og samarbejdspartnere end som konkurrenter og modstandere.

Samtidig må man fastholde, at udtrykket *adel* som angivelse af aristokratiets topsegment er anvendeligt, fordi disse i 1400-tallets sidste halvdel ser ud til at konsolidere den selvforståelse, der ligger i adelsbegrebet: De var tættere på efterreformationens adelsstand end senmiddelalderens lavaristokrati. Dermed må man tale om *velbyrdige* som den brede skattefri befolkning og *adelen* som samfundets verdslige elite. Ved ordenes forskellighed modvirkes den illusion, der reproduceres ved brugen af begreber som lav- og højadel. Figur 4 illustrerer denne hierarkiske samfundsmodel, hvor der mellem hver gruppe var dynamiske kontakt- og udvekslingsflader. Dette knytter an til de *beskedne*. Begrebet bør nok ikke bruges i Hertz' forståelse, men netop afspejle den brug, vi møder i kilderne: som betegnelse for den skattepligtige (lokal)elite efter 1450.⁸⁰ Desværre må man endnu nøjes med personlige favoritter blandt de anakronistiske og flertydige begreber, der findes for niveauet under de *beskedne* og for tiden før 1450: *folket*, *menigmand*, *jævne befolkning* og *almue*.

Slutteligt har udtrykket *beskeden* en åbenlys analytisk funktion, da de, der tituleres *beskedne*, tilhørte en lokalforankret økonomisk og social elite og ofte var ikke-privilegerede. Selv hvis man ikke kan finde anden information om en given aktør i tingsvidnerne, kan man på grundlag af titulaturen antage, at han tilhørte det *beskedne* segment, som det fremstilles her. Man kunne måske efterlyse en metode til definitivt at skelne de privilegerede *beskedne* fra de ikke-privilegerede, men dette falder netop ved siden af artiklens pointe: Ideen om stand som en naturlig del af senmiddelalderen er misforstået. De *beskedne* og fat-

⁸⁰ Før 1450 må man fastholde den mere generelle betydning *hædersmand*. Man må sætte skelsåret til 1450 og ikke 1430, som analysen peger på, for at være sikker på, at sprogudviklingen var foregået i hele riget.

tigste *velbyrdige* sameksisterede i de samme sociale, økonomiske og geografiske sfærer: Den ene var ikke bedre end den anden på grund af stand. Derimod var de parallelle. Den *beskedne* og den *velbyrdige* faged havde mere til fælles end til forskel: De agerede på samme økonomiske og politiske niveau og var ydermere bevidste om det. Man kunne måske ønske sig mere udpenslende eller præcise definitioner for grænserne mellem de enkelte positioner, men også dette afspejler en anakronistisk standsforståelse: Felterne var overlappende, sammenflydende og kontekstuel defineret, og derfor kan man ikke præcist udpege deres start- eller slutpunkter. For at parafrasere Dahlerup og Prange en sidste gang: Samfundet var dynamisk, og „lavadelen“ levede i et krydsfelt, der gik begge veje. Lad os håbe, at forskningsterminologien her næsten 50 år senere kan begynde at afspejle denne indsigt.

SUMMARY

Social class and titles in late Medieval Danish nobility

After the Reformation, the noble estate closed around itself, meaning that the state was consolidated and that society generally did not allow further ennobling. This post-reformation nobility has shaped the way research has articulated thoughts about the nobility (*adel*) and its interaction with other estates even before the Reformation. However, Danish historiography has for quite some time been sensitive that the term ‘nobility’ does not adequately describe secular elites of Medieval society.

A way out of the impasse is the study of the terminology and titles ascribed to nobility in Late Medieval Danish source material. It is shown that the title *beskeden* (‘humble’ but also ‘knowledgeable’) is introduced around 1370 in the meaning honourable. This meaning changed around 1450, when the title was ascribed to wealthy peasants, bailiffs or citizens who, on a local level, were equals of the poorest noblemen. In some cases, the phrase was also used by such noblemen, showing that the interaction between these local elites was not regulated by the idea that estates comprised a fundamental social boundary.

At the top end of the social scale, *velbyrdig* (‘of good birth’) is examined. One would imagine that this phrase emphasized the importance of nobility in its own right. Instead, the whole socially and economically differentiated nobility used the term – some of them together with the non-noble phrase *beskeden*. Still, the absolute elite of nobility, the magnates and knights, is shown to have a specific use of titles and phrases beyond the term *velbyrdig*, which positions them close to the understanding of nobility (*adel*) after the Reformation. It must be noted that this is not replicated by the nobility at large. Hence, the term nobility (*adel*) can be used in a Late Medieval Danish context, but only with reference to the most powerful nobles. The remaining ‘nobility’ is best understood as *velbyrdige*: a socially, economically and militarily differentiated group, mostly acting on a local level. In this context, *velbyrdige* is not opposed to – and certainly not above – other estates, but works with the others, who in many cases were understood to be both economic and social equals.